

SZALAI ERZSÉBET

A hatalom szerkezete Magyarországon a politikai rendszerváltás után

A politikai rendszerváltás legfőbb társadalmi alapja¹ három társadalmi csoport: az új technokrácia, az új reformer értelmiség és a demokratikus ellenzék látens szövetsége.² Ezen a bázison kerülhet sor a politikai átmenetet előkészítő kerekasztal-tárgyalásokra, és bár az e folyamatot kísérő hatalmi harcokban a szövetség meggyengül, a politikai rendszerváltás sikerét ez már nem veszélyezteti.

A politikai rendszerváltás időszakában a Kádár-rendszer uralkodó rendje³ felbomlik, az új technokrácia meggyengül és differenciálódik, ugyanakkor megkezdődik a részben már meglévő, részben új (a korábbi piacosi folyamatok során éppen általa teremtett) gazdasági hatalmi pozíciók — elsősorban bankok — meghódítását. A nagyvállalati vezetők az adott hatalmi vákuumban a spontán privatizáció segítségével jelentősen növelik tulajdonosi jogosítványaikat az állami bürokrácia rovására, ugyanakkor gazdasági környezetük minden korábbinál labilisabbá válik. A hatalmon lévő rend⁴ tehát csúcspozícióit elveszti, helyzete meginog — de nem bomlik fel.

Tanulmányomban a politikai rendszerváltás után kialakuló hatalmi szerkezet fő jellemzőit, változásait és belső konfliktusait elemzem, ezután a hatalom és a társadalom viszonyáról adok vázlatos áttekintést. Az elemzést 1993 januárjának végén zárom le.

1. AZ INDULÓ KÉPLET (1990 TAVASZA–1990 VÉGE)

Az 1990 tavaszán megtartott választások eredményeként a Magyar Demokrata Fórumnak és koalíciós partnereinek vezető erői kerülnek a

hatalom csúcsára. Nem sokkal később az MDF és az SZDSZ paktumot köt, melyben megállapodnak az államfői és parlamenti vezető tisztségek elosztásában és — a kormányzat munkájának megkönnyítése érdekében — a minősített, kétharmados többséggel elfogadható törvények csökkentésében. Államfővé a mindkét politikai erő bizalmát élvező Göncz Árpádot választják, aki nagy tekintélynek örvendő politikus, hatalmi jogosítványai azonban gyengék.

A koalíciós pártok alapvetően „törzsi szerveződése”⁵ is közrejátszik abban, hogy a vezető erőből létrejött konglomerátum rendet alkot. Vagyis közös ethosz, értékrend, magatartás jellemzi. Ennek gyökerei a két világháború közötti keresztény felső és középosztály mentalitásából és magatartásformáiból eredeztethetők. Lényegük keresztény-nemzeti ideológia, az alá-fölérendeltségi viszonyok erős tisztelete, hajlam az intoleranciára, a hatalmi pozíciók rokoni és baráti kapcsolatok mentén való elosztása, az informális érdekérvényesítés dominanciája a hatalmi törekvések nyílt megfogalmazásával szemben, — az ideológiát kivéve mindaz, ami a Kádár-korszak uralkodó rendjét jellemezte.

Az új uralkodó rend legfőbb bázisa a hatalmi szférán belül az állami bürokrácia. A most már legitim politikai hatalmi bázis birtokában az állami bürokrácia hatalmi súlya növekszik, de ezen belül nem a hagyományos „állami pénzforrásokat újraelosztó” redisztributoroké (akiknek egyre kevésbé van mit osztogatniuk), hanem azoké, akiknek közvetlen feladata a tulajdon újraelosztása. Vagyis elvileg az államinak nevezett tulajdon lebontása és az új polgári osztály „létrehozása”. Ezért nem véletlen, hogy az állami bürokráción belül a legélesebb küzdelem az államinak nevezett tulajdon feletti rendelkezés jogaiért, az ezt biztosító pozíciókért folyik.

De kik is töltik be az állami bürokrácia közép és felső szintű vezető pozícióit? A csúcson a kormánykoalíció politikai megbízottjai állnak, akik többnyire a korábbi hatalom értelmiségének másod-harmad vonalát reprezentálják. Részben osztoznak velük a hatalom, részben egy fokozattal lejjebb helyezkednek el az új technokrácia azon képviselői, akik a politikai rendszerváltás fenyegető légkörében sem vándoroltak el az állami bürokráciából.

Az állami bürokrata technokrácia két markánsan különböző csoportból áll. Egyrészt az új technokrácia nemzetközileg is elismert krémjét alkotó „csapat”⁶ tagjaiból, akik átmeneti ingadozás és elvesztések után stabilizálják helyzetüket, majd képesek meghódítani a gazdasági csúcshatalom egy részét, sőt az állami bürokráción belül egyre inkább ellenpólust, ellenhatalmat képeznek a „pártmegbízottakkal” szemben. Kvalitásaik és tekintélyük többé-kevésbé lehetővé teszik számukra, hogy politikailag semlegesek maradjanak. Az állami bürokrata technokrácia másik csoportját a „korábbi osztályvezető-helyettesek”, vagyis az új technokrácia másod-harmadvonalát képviselők alkotják, akik a „csapat” tagjaihoz viszonyítva jóval inkább kénytelenek és hajlamosak kompromisszumot kötni a „pártmegbízottakkal”.

A hatalmi szerkezet további fontos, sőt kulcspozícióban lévő szereplői az állami ellenőrzés alatt álló *nagy kereskedelmi bankok*. Itt már azok az új technokraták birtokolják a hatalmi pozíciókat, akik a politikai rendszerváltás időszakában meggyengült állami bürokráciából vándoroltak át. Hatalmuk legfontosabb alapja az, hogy az állami bürokráción keresztül újraelosztható források csökkenésével lazul a köldökzsinór az állami bürokrácia fiskális intézményei és a nagyvállalati szféra között, helyét azonban átveszi a nagyvállalati szféra és a nagy kereskedelmi bankok közötti kapcsolat. Elvileg tehát a nagy kereskedelmi bankok tartják pénzügyi ellenőrzésük alatt a gazdasági hatalom közvetlen birtokosait, másrészt bonyolult kereszttulajdonosi kapcsolatban vannak velük. A bankszféra és a nagyvállalati szféra viszonyát azonban inkább a kölcsönös kiszolgáltatottság jellemzi. A nagyvállalati menedzserek nagy része a bankszférával való kapcsolatot hivatali, nem pedig piaci kapcsolatként éli át — a bankok kegyet gyakorolnak a hitelek odaftélésekor, miközben a bankszféra is kiszolgáltatottnak érzi magát a nagyvállalati szférának, nem mer a hozzá tartozó, reménytelenül nagy adósságállományt felhalmozó nagyvállalatokhoz sem hozzányúlni, mert a csődláncolat beindulása önnön létét fenyegeti.

A nagy kereskedelmi bankok hatalmi pozícióit elfoglaló új technokraták igyekeznek politikailag semlegesek maradni, nem sokkal a kormány megalakítása után azonban a kormánykoalíció pártjai szemet vetnek székeikre.

Az MDF győzelmével olyan párt kerül a hatalom középpontjába, amely ideológiájában a legkeményebb monopóliumellenes politikát hirdette meg, és ez kezdetben kifejezetten a nagyvállalati vezetők, a nagyvállalati szféra ellen irányul. Az első időszak nagyvállalat-ellenes lépései (a legjelentősebb a vállalati vezetők újraválasztásáért indított kampány) után azonban e hatalmi szféra helyzete stabilizálódik. Annak ellenére elmondható ez, hogy 1990 végéig az első számú nagyvállalati vezetők fele kicserélődik, de nem az említett kampány során, hanem szerves úton (többnyire mert az előző igazgató nyugdíjba vonult), és az új vezetők nagy része egész korábbi pályáját az adott vállalatnál futotta be, lépcsőről lépcsőre emelkedve a ranglétrán, így megválasztása előtt már vezetői pozíciót töltött be (Szalai 1992).

A nagyvállalati vezetők helyzetének stabilizálódása számos tényezőre vezethető vissza, melyek közül a legfontosabb az, hogy mind a kormánykoalíció gazdasági kérdésekkel foglalkozó politikusaiknak és szakembereinek, mind az új technokráciának ambivalens a viszonya a nagyvállalat-vezetői réteghez: miközben a gazdasági hatalmat — legalábbis egy részét — szeretné visszahódítani tőle, rövid távon, az adott gazdasági helyzetben erősen ráutalt gazdasági teljesítményére, és ennek hatalomkonzerváló hatása van.

A kialakult patthelyzetet fejezi ki az Állami Vagyonügynökség létrehozása — a spontán privatizáció folytatódhat, de állami kontroll alá kerül.

Empirikus kutatások tapasztalatai szerint (például Móra 1990) a spontán privatizációhoz kapcsolódó társaságalapítás folyamatában az

államinak nevezett vagyon igen kis hányada kerül magánkézbe, pontosabban klasszikus magántulajdonba. Nincs tehát szó valódi privatizációról. A bankokkal való kereszttulajdonlás így az államinak nevezett vállalatok egymás közötti kereszttulajdonlásával egészül ki. A nagyvállalati vezetők továbbra sem kerülnek valós tulajdonosi ellenőrzés alá.

Az Állami Vagyonügynökség létrehozásával — melynek élvonalbeli új technokrata megalapítóját nem sokkal az ügynökség megalakulása után az új uralkodó rendhez hú másodvonalbeli új technokrata váltja fel — régen nem tapasztalt mértékű gazdasági hatalomkoncentráció jön létre, mely a parlament ellenőrzése alól rövid időn belül a kormány fennhatósága alá kerül, ezáltal az állami bürokrácia részévé válik. Ezzel pedig régi-új fejezet kezdődik az állami bürokrácia és a nagyvállalati menedzserek ellentmondásos viszonyában. Számos jel utal arra, hogy a tulajdonért folyó harc, a tulajdonon való osztozkodás új nyelvi formákban, modern jogi keretek között, de a Kádár-rendszerben már megszokott informális különalkuk közvetítésével folyik. Hasonló „beütése” van az állami bürokrácia, illetve a nagy kereskedelmi bankok és nagyvállalati szféra kapcsolatának is.

Az 1990 végére kialakuló új hatalmi szerkezet főszereplői az eddig elmondottak szerint: *az új uralkodó rend, az új technokrácia és a nagyvállalati menedzserek*. Viszonyuk ellentmondásos. Egyrészt egymásra utaltak és ezért kompromisszumokat kötnek. Így például az új állami bürokrata technokrácia az új uralkodó renddel és annak ideológiájával legitimálja magát („ez már nem kommunista állam, ez már keresztény-nemzeti állam”), ugyanakkor hatalmi törekvéseiben az új uralkodó rend az új állami bürokrata technokráciára támaszkodik. Másrészt azonban a hatalmi szerkezet főszereplőinek viszonyát rendkívül éles érdekelentétek jellemzik, az itt vázolt képlet kemény hatalmi harc lehetőségeit hordozza magában.

Nem helyeztem el ebben a szerkezetben a helyi közigazgatás — az 1990. őszi választások utáni önkormányzatok — szervezeteit, valamint a parlamenti ellenzéki pártok vezető erőit sem. Ezeknek az intézményeknek és csoportoknak viszonya a hatalmi szerkezethez bizonytalan és ingadozó.

Nem függetlenül a zökkenőmentes, síma átmenetet ígérő kormánypártok iránti rohamos bizalomvesztéstől, az 1990. őszi helyhatósági választásokat az SZDSZ és a Fidesz nyerik meg, így az ő képviselőik kerülnek az önkormányzatok élére. Ezzel elvileg kettős hatalom jön létre az országban. Valójában azonban az önkormányzatok helyzete rendkívül bizonytalan, mert hiányoznak működésük legalapvetőbb gazdasági feltételei — részben azért, mert a hatalom csúcsán lévő riválisaik nem érdekeltek abban, hogy az önkormányzatok eleget tudjanak tenni feladataiknak.

Az ellenzéki pártok — döntően a SZDSZ és a Fidesz — vezető erői egyfelől részesei a hatalomnak, másfelől kívül vannak rajta. Ezt azonban nem tudom empirikusan igazolni, mivel nincsenek ismereteim a kormánypártok és az ellenzéki pártok parlamenten kívüli kapcsolatairól.

Ami látható: a tavaszi választások után született MDF–SZDSZ paktum igen hamar megrendül, és a két párt vezető erői közötti ellentétek éleződése tapasztalható. Az önmagát pragmatikusként definiáló Fidesz némely kérdésben toleranciát tanúsít a kormánypártokkal szemben, de láthatóan inkább a jövőre tartogatja magát, hosszú távú hatalmi politikát igyekszik folytatni.

Az MSZP nehezen szabadul utódpárt jellegétől, csapdahelyzetben van és lépéseiben igazodik is ahhoz — így újra is termeli a csapdát. Ennek lényege: ha felemeli a szavát valamiért, megkapja, illetve megkaphatja: „éppen ők beszélnek?” Ha hallgat: „nem mer szólni, mert takargatnivalója van”.

Az eddig elmondottakból következik, hogy nem értek egyet azokkal, akik szerint a politikai rendszerváltással az értelmiség került hatalomra.⁷ Ez az érvelés többnyire arra a tényre támaszkodik, hogy a parlamenti képviselők többsége eredeti, de sok esetben „másodállásként” továbbra is fenntartott foglalkozását tekintve értelmiségi. Egyrészt azonban nem a parlament mint valamely egységes politikai konglomerátum kezében van a hatalom. Másrészt a parlamenti képviselők már inkább politikusok, mint értelmiségiek. Pozíciójukat nem sajátos tudásuk, hanem a választásokon kapott szavazatok legitimálják, és ez akkor is perdöntő, ha a szavazatok megszerzésében értelmiségiként felhalmozott tudásuk és ehhez kapcsolódó sajátos értékrendszerük is szerepet játszott.⁸

Mindazonáltal az értelmiségi szerep maradványainak nagy jelentősége van. A parlamentben helyet foglaló politikusok ugyanis még mindig inkább kívánatos társadalmi modellekben, mint társadalmi erőkből, folyamatokban gondolkodnak (ez persze az új pártok szerves születésének a következménye is). Másrészt sokan közülük nyíltan ragaszkodnak értelmiségi státusuk fenntartásához, mind szellemi, mind egzisztenciális értelemben. Ez pedig ellentmond a modern polgári társadalom normáinak és gyakorlatának, ahol a politikusi és értelmiségi szerep jórészt kettéválik.

2. KONFLIKTUSOK A HATALOM SZERKEZETÉN BELÜL

1991–1992 folyamán kiéleződnek az új uralkodó renden belüli politikai érdekellentétek. Egyrészt konfliktus alakul ki a Demokrata Fórum vezetésén belül a keresztény-konzervatívok, a nemzeti liberálisok és a jobboldali radikálisok között — az ellentét 1992 nyaráig részben művi, mert kölcsönösen szükségük van egymásra (Bozóki 1991). 1992 augusztusában azonban napvilágot lát Csurka István MDF alelnök náci szellemiségű cikke (Csurka 1992a), amely felszínre hozza és kiélezi az MDF-en belüli ellentéteket, és mivel a párt vezetésének és tagságának nagy része Csurka mögött áll, az induló helyzet magában hordja a kormányzati válság kialakulásának lehetőségét — elegendő lenne egy 40 körüli szélsőjobboldali csoportosulás kiválása a parlamenti frakcióból ahhoz, hogy a Csurkától önmagát halványan elhatároló kormány kisebb-

ségbe kerüljön a parlamentben. 1992 őszenek és telének jellemző folyamata, hogy mind az MDF-elnökség, mind a kormány, mind személy szerint Antall József — kisebb-nagyobb belső csaták, viharok ellenére (Mézes 1992) — lebegtetik a szélsőjobboldalhoz való viszonyukat. A Hankiss Elemér és beosztottjai ellen indított fegyelmi eljárás viszont már azt bizonyítja, hogy 1992 végén, 1993 elején a kormány az ezt cáfoló deklarációk ellenére hajlandóságot mutat Csurka instrukcióit követni. Csurka erősödik, egyre offenzívabbá válik, az MDF népi-nemzeti körének január 2-i országos találkozásán történtek az MDF-en belüli növekvő befolyását igazolják. Válaszlépésként a nemzeti liberálisok önálló párt létrehozását fontolgatják. Az MDF január végi országos gyűlése előtt ugyan kiéleződik a centripolitika mellett ismételten hitet tevő Antall József és a mind radikálisabbá váló Csurka-vonal konfliktusa, a gyűlésen mérséklődnek az ellentétek, pontosabban a szőnyeg alá söprik őket. Miután az enyhülést megelőző napokban kölcsönösen gyengítették egymást, most mindkét fél úgy érezheti, hogy pozíciója stabilabb, mint korábban — Antall Józsefet megerősítik pártelnöki tisztében, Csurka pedig növelheti hívei számát az elnökségben, bár ő maga nem jut be az alelnökök közé.

Az ellentétek kiéleződése másrészt jelenti az új uralkodó rend magjának (Demokrata Fórum vezetése) és a kisgazdapárt vezetésének konfliktusát, elsősorban a kárpótlási törvény kapcsán (a kisgazdák az államosítás kárvallottjainak teljes kárpótlását akarják, a koalíció másik két pártja viszont csak a részleges kárpótlás gondolatát támogatja). A konfliktus — egyéb tényezők következtében is — odáig fajul, hogy 1992 elején a kisgazdák kiválnak a kormánykoalícióból, parlamenti frakciójuk 35 tagja (az eredeti frakció kétharmada) marad hű a kormányhoz. (Később az ellenzékbe vonuló kisgazdapárton belül is igen súlyos feszültségek kerülnek felszínre.) 1992 augusztusában a KNDP bejelenti, hogy a koalíción belül „ellenzékbe” vonul — így szeretne elszürkülő szerepén változtatni. Politikai irányvonalának specifikumai eddig még nem váltak világossá.

További konfliktusforrás, hogy az új uralkodó rend és az állami bürokrácián belüli politika megbízottjai harcot indítanak az új technokrácia és ezen belül is elsősorban a „csapat” hatalmának letéréséért, vagy legalábbis korlátozásáért. Ennek legjellegzetesebb példái 1991-ben a nagy kereskedelmi bankok vezetői pozícióinak megszerzésére tett kísérletek, a Külügyminisztériumban végrehajtott személyi változások, a bíróságok vezetői ellen intézett támadások, a jegybanktörvény körüli csatározások, az a törekvés, hogy a kormány a jegybankot maga alá gyűrje — és e folyamat tetőzéseként az egyik legkiválóbb új technokrata, Surányi György leváltása a Nemzeti Bank éléről. Ez az esemény azért paradigmátikus, mert első ízben kerül sor arra, hogy egy vezetőt deklaráltnak és kizárólag a politikai indokok alapján menesszenek.⁹ Mindazonáltal a szintén új technokrata Kupa Mihály korábbi kinevezése pénzügyminiszterré mutatja, hogy az új technokrácia elleni offenzíva

nem differenciálatlan: „csak” azok ellen irányul, akik nem hajlandóak azonosulni az új uralkodó rend politikájával és céljaival.

Kupa hatalmi pozíciója azonban nem sokáig marad stabil. Belépésével a kormány „szakértelmeskedik”, de „kétfejűvé” is válik. A kormányban ütközik egymással a miniszterelnöknek és gazdasági csúcsmiszterének az elképzelése. E megosztottságon Antall József miniszterelnök sikerrel vesz erőt: megváltoztatja a pénzügyminiszter hatásköreit, belenyúl a kapcsolati rendszerbe, megszervezi a pénzügyminisztértől független saját információs rendszerét. Kupa nem sokkal később MDF képviselő lesz, s ezzel most már az Antall-kormány „igazi” minisztere (Lengyel 1992).

Az új technokrácia és ezen belül a „csapat” elleni támadások 1992 első felében felerősödnek. Az Állami Vagyonügynökség vezetéséből eltávolítják, illetve lemondásra kényszerítik a független, vagy ellenzéki pártokhoz tartozó (illetve e pártokkal szimpatizáló) új technokrata szakembereket (Voszka 1992a), Szabó Tamást, az új uralkodó rend megbízottját privatizációs miniszterré — a privatizációs folyamatok fő irányítójává — nevezik ki. Számos minisztériumban az elvileg politikailag semleges közigazgatási államtitkári pozícióban személycseréket hajtanak végre, a független szakembereket — többnyire új technokratákat — a kormánykoalícióhoz hű személyekkel váltják fel. Kupa Mihály pozíciója tovább gyengül.

De az állami bürokrácia szférájában régről ismert konfliktusok támadnak magán az új technokrácián belül is. Kupa Mihály belépésével tovább gyengül az egyébként sem stabil gazdasági kormányzat belső kohéziója is. A gazdasági csúcshatalomért vívott harcának részeként Kupa 1991 elején egyedül, kizárólag saját apparátusára támaszkodva kezd hozzá programja kidolgozásához, ami később is folyamatos ellentámadásra ösztönzi a többi irányítószervezetet, és ezen belül is különösen az elsősorban a nagyvállalati szférára támaszkodó — attitűdjét tekintve a korábbi gazdaságirányítási modellhez kötődő — ágazati minisztériumokat. Nemcsak a politikai hatalom, hanem a pénzügyminiszter is irányítása alá akarja vonni az Állami Vagyonügynökséget, ami számos konfliktus forrása.¹⁰ Kieleződnek a régről ismert ellentétek a pénzügyminisztérium és a jegybank vezetése között is.

Az új technokrácián belül konfliktusok erősítik az új uralkodó rend és a politika megbízottjainak helyzetét. Ennek paradigmaticus példája Szabó Tamás erősödő pozíciója Kupa Mihállyal szemben. 1992 második felére egy új társadalmi-hatalmi csoport körvonalai kezdenek kibontakozni, melyet új *klientúrának* nevezek. Ők a gazdasági hatalom azon birokosai, akik elkötelezettek a kormánykoalíció pártjainak, hatalmuk onnan eredeztetendő vagy egyenesen politikai hatalom is. A három kormányzópárt holdudvarában hármass klientúrarendszer alakult ki, melyet belső harc jellemez. Az új klientúra forrása az új technokrácia korábbi és egyre nyíltabban átálló másod- és harmadvonala, a vidéki értelmiség egyes csoportjai, valamint — ezekkel részben átfedésben — országgyűlési képviselők (Juhász 1993).

Az új klientúra ekkorra elfoglalja az állami bürokrácia kulcspozícióit, a zömmel állami gazdálkodószervezetek — közöttük nagybankok — tulajdonosi pozícióinak egy részét, ide tartoznak egyes, tisztogatások után felülről kinevezett nagyvállalatvezetői csoportok, és bár nem közvetlenül a hatalmi szerkezet részeként, de fontos gazdasági pozíciókban egyes, a privatizáció során kezdeményezett vállalkozói csoportok.

Az új technokrácia krémje, a „csapat” és holdudvara ekkorra már szinte teljes egészében kihátrál az állami bürokráciából és erre az időszakra részben a nagy kereskedelmi bankok menedzseri pozícióinak egy (kisebbik) részét foglalja el, döntő része azonban nemzetközi tőkével működő magánbank vezetője, vagy magánvállalkozó lesz.

Az egyelőre még bizonytalan körvonalú új klientúra megszületésével részben létrejön az új uralkodó rend és politikai megbízottjainak gazdasági bázisa. Az új klientúra legfőbb riválisa az új technokrácia — a két csoport harca válik a gazdasági hatalomért folyó küzdelem fő jellemzőjévé.

A Csurka-tanulmány és folyamánai hatalmi háttérben e küzdelem megindulása, majd kiéleződése áll. Az MDF technokrata gazdasági szakértői — a gazdaságirányítás napi gondjainak egyre szigorúbb kényszerére — és egyes MDF-hez közelálló vállalkozói csoportok már 1992 elejétől készséget látszanak mutatni arra, hogy kompromisszumot köszenek az új technokrácia egyes csoportjaival. (Az „új kiegyezést” Kocsis András magánvállalkozó és Széles Gábor magánvállalkozó, az MDF alelnöke, valamint a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke kezdi szorgalmazni [Kocsis–Széles 1991], majd az MDF által létrehozott gazdaságstratégiai munkacsoport nyár elején készített tanulmánya olyan kitételt fogalmaz meg, mely szerint a kormánynak szót kell értenie a már kialakult érdekcsoportokkal — akár a „régii nomenklatúrához” tartozó szakemberekkel, menedzserekkel is.) Másrészt a vállalkozói csoportok egy része, amely korábban az MDF mögött állt, távolodni kezd a legnagyobb kormányzópárttól. E mozgások, átrendeződések félelemmel töltik el és aktivizálják a tényleges és potenciális — még ki nem elégített — új klientúra reprezentatív képviselőjét, Csurka Istvánt, valamint híveit. Ezt az támasztja alá, hogy a meghódított pozíciók révén e kör ekkorra már olyan nagyságrendű hatalmi bázissal rendelkezik, melytől remélni lehet nemcsak a számukra kedvezőtlen irányú hatalmi mozgások megállítását, hanem az új klientúra áttörésének sikerét is.

Az új technokrácia és az új klientúra küzdelme az MDF-politika legmagasabb szintjein is megjelenik — ez az egyik magyarázata a baloldali veszéllyel való fenyegetőzésnek. Mert mit is ért ezen Antall József: „Nem feltételezhető, hogy vörös csillaggal vagy vörös zászlókkal akarnak jönni, de hogy ennyi idő után beépülve a társadalom, a gazdaság és az állam szerkezetébe, egy pragmatikus uralkodó osztályként veszélyt jelentenek, az biztos.” Ugyanakkor lebetgetési taktikájához híven Antall siet leszögezni: „Az új tulajdonosi osztályt differenciáltabban kell megítélni annál a sztereotípiánál, hogy »az elvtársak a rablott vagyonnal üzletelnek«. Helyzetünkben nem is jöhet létre ideológiailag kifogástalan

burzsoázia, ezért szükségszerű, hogy párbeszéd kezdődjön e csoportokkal.¹¹

Csurka István 1992 decemberében megjelent újabb tanulmányában már egészen plasztikusan körvonalazódnak a gazdasági hatalomért folyó harcban részt vevő csoportok. A kommunista vagy volt kommunista, idegen hatalmaknak szolgáló, üzletelő, budapesti szálláscsinálókban nem nehéz felismerni az új technokratákat. A rendcsináló, a vidéki, lakbérgondokkal küzdő harcos antikommunista pedig nem más, mint potenciális új kliens, vagy az új klientúra ideológiusa.

Az állami bürokráción belül több évtizedes múltra visszatekintő, klasszikus vita, hogy pénzsűkítő vagy keresletélénkítő gazdaságpolitikát kell-e folytatni. Ez a vita mindjárt a politikai rendszerváltás után felélénkült (Szalai 1992), de 1992 második felében már kiélezett formát ölt. Hátterében a gazdasági hatalomért folytatott harc erősödése áll: a gazdasági kormányzat kettős szorításban vergődik. A gazdaság irányíthatóságának megőrzése szempontjából abban érdekelt, hogy együttműködjön a politikai rendszerváltás előtt kialakult alkuképes csoportokkal, de eközben az új klientúra nyomásának sem tud ellenállni. Ezért véli úgy a kormányzat számos tagja — ezen belül is elsősorban az új klientúrának elkötelezett személyiségek, például Szabó Tamás —, hogy az egyetlen kiút a gazdasági növekedés megindítása lenne, akár mesterseges eszközökkel is. Ez húzódik meg a megalapozatlan gazdaságélénkítési törekvések mögött¹² — nagyobb tortán könnyebb lenne osztozkodni.

3. A BIZONYTALANSÁG BÁZISÁN

A hatalmi szerkezeten belüli konfliktusok egyik legfőbb forrása a politikai vákuum, amely tulajdonképpen 1990 végén, a taxisblokád nyomán és után kezd kialakulni az új uralkodó rend és az egész kormányzat körül. (Minden közvéleménykutatósi adat a kormánypártok vezetőinek és a kormányzat tagjainak csökkenő népszerűségét mutatja — az egyetlen kivétel egy ideig Kupa Mihály.) A politikai vákuum érzékelése ugyanis bizonytalanságot, frusztrációt vált ki, és az ebből származó indulatokat a hatalmi szerkezet különböző csoportjai — többek között — egymás ellen fordítják.

A bizonytalanság és a frusztráció azonban nem pusztán az aktuálpolitikai helyzetből fakad. Elsősorban az állami bürokrácia tagjai félnak attól, hogy a valódi piacgazdaság kialakulásával, a tulajdonos-polgárság megjelenésével, a valódi és ütőképes érdekképviseleti szervezetek kialakulásával, valamint egymás felé fordulásával elvesztik befolyásukat a társadalmi-gazdasági folyamatok felett. E motivációt erősíti, hogy a valóban liberális gondolkodású konvertálható szaktudással rendelkező szakemberek nagy része ekkorra elhagyja az állami bürokráciát, és jórészt az üzleti szférába távozik, de az államigazgatási munka leértékelődése és az üzleti szférához viszonyítva alacsony fizetések miatt a fiatal

szakemberek sem érdeklődnek az állami bürokráciában elnyerhető pozíciók iránt (kivételesen a magas presztízsű, és perspektívikusan is szilárd hatalmi helyzetet élvező jegybank). Ennek következtében az állami bürokrácia személyi összetételében azok a szakemberek kerülnek domináns pozícióba, akik bár liberális elveket vallanak, értékrendszerüket inkább az etatizmus jellemzi — vagyis a már említett „osztályvezető-helyettesek”; az új technokrácia másod-harmadvonala, konzervatív ága.

Részben a kormánypártok vezetőit, részben az állami bürokrácia tagjait jellemző bizonytalanság és a nyomában keletkező konfliktusok magyaráznak számos ismert és kevésbé ismert jelenséget: a centralizációs törekvéseket, és ebből következően a nagyvállalati szféra felé fordulást, a kárpótlási törvény erőltetését, majd a hiteljegy és más állprivatizációs konstrukciók bevezetésének szorgalmazását¹³ a társadalmi bázis kiszélesítése érdekében, az MDF-vezetés „bekeményítését” (Kónya-irat 1991 szeptemberében), majd „szelidülési” kísérletét (decemberi országos gyűlés), majd — a már említett okok mellett — Csurka offenzíváját, a bűnbakkeresést (Zétényi–Takács törvénytervezet 1991-ben, majd alkotmányellenessé minősítése után 1992-es utódtervezetei a visszamenőleges igazságszolgáltatásról az államszocializmusban elkövetett bűnökért), az 1992 második felétől folytatott sikerpropagandát, a kormány részleges visszavonulását a kétkulcsos áfa bevezetésének ügyében, a már említettek mellett a baloldali veszéllyel való fenyegetőzést, majd 1992 vége tájától annak egyre erőteljesebb — és ellenzéki körökben nagy riadalmat keltő — hangoztatását, hogy az MDF vezette kormánykoalíciónak 1994 után sincs alternatívája.

A centralizációs törekvések közül leginkább az alábbiakat érdemes kiemelni: a privatizációnak és intézményrendszerének centralizálása, a valódi privatizáció részben ösztönös, részben tudatos lassítása¹⁴ (a látszatok ellenére a tulajdonos-polgárság megjelenésének, megerősödésének korlátozása); a kormányzat törekvéseit kontrollálni kívánó közársasági elnök jogkörének szűkítésére tett kísérletek; az a már említett törekvés, hogy a jegybankot a kormány alá gyűrjék; az állami bürokrácia „karcsúsítását” célzó államháztartási reform elmaradása, mely leginkább a hatalmát féltő állami bürokrácia meglehetősen offenzív bojkottjával magyarázható (Szántó 1992); a tulajdonjogilag köztes állapotban lévő nagy kereskedelmi bankok vezetőinek kötelezése 1992 elején a tervezetet jóval meghaladó költségvetési hiány finanszírozására, amely lépés nemcsak pénzügyi akció, hanem erődemonstráció is. És a leglátványosabb: a tömegkommunikáció meghódítására irányuló törekvések, a saját orgánumok nem egy esetben erőszakos eszközökkel történő létrehozása, így például 1991-ben a nagy kereskedelmi bankok kötelezése az *Új Magyarország* című kormánylap finanszírozására, majd 1992-ben a nyílt és nagy port felkavaró médiaháború, amely 1993 elején Hankiss Elemér és Gombár Csaba felmentési kérelme nyomán a kormányzópártok győzelmével végződik (ezzel azonban a médiaháború még korántsem zárul le).

A kormányzat körüli politikai vákuumban, és a gazdasági kormányzatot megosztó konfliktusok közepette már 1990 végétől mind a pénzügyminiszter, mind az állami bürokrácia többi intézményének képviselői egymással versengve a nagyvállalati szférában keresik szövetségeseiket. De az állampárt lebomlásával politikailag és gazdaságilag szintén magányossá váló nagyvállalati vezetőknek is érdekük a politikai rendszerváltás során meggyengült szálak megerősítése — és nem kevésbé az állami bürokrácia és a nagy pártok, elsősorban az MDF felé való egyelőre informális tapogatódzás (Bossányi 1991; Szalai 1992). Mégsem beszélhetünk a korábbi állam–nagyvállalat kapcsolat teljes regenerálódásáról, többek között azért sem, mert hiányoznak a korábbi viszonyrendszer működtetéséhez szükséges központi erőforrások.

A nagyvállalati szféra felé fordulás nem erősíti, ellenkezőleg, gyengíti a kormányt és az állami bürokráciát, mert túlságosan is felerősíti a nagyvállalati nyomást és megosztja az amúgy is belső konfliktusokkal küszködő gazdasági kormányzatot (Szalai 1992).

1992 elejétől, részben az ekkor bevezetett radikális csődtörvény hatására, nagyarányú átrendeződés indul meg a nagyvállalati szférában, ami csökkenti a nagyvállalati vezetők alkuerejét. Számos jel utal arra azonban, hogy nem beszélhetünk a nagyvállalatiságban rejlő alkuerő megszűnéséről, annak a hatásnak a jelentős gyengüléséről, melyet a nagyvállalati vezetők az állami bürokrácia belső viszonyaira és a politikai szférára gyakorolnak (Kozma 1992). Részben ennek letörésére, a nagyvállalati vezetők megfigyelmezésének, képben tartásának (és nem utolsósorban az uralkodó politikai pártokhoz hű szakemberek pozícióiba juttatásának) eszközeként születik meg 1992 elején az a rendelkezés, mely szerint az év végéig — majd az időközben módosított rendelkezés szerint 1993 közepéig — minden (eddig még át nem alakult) államinak nevezett vállalatnak gazdasági társasággá kell alakulnia, — ennek nyomán (a létrehozandó igazgató tanácsokban és felügyelő bizottságokban) kb. 400–500 ezer vállalatvezető pozíciója válhat kétségessé.

A centralizációs törekvések azért különösen veszélyesek, mert önmagukat erősítik — ezt *centralizációs spirálnak* nevezem. Mivel a nagyvállalati szféra felé fordulás fokozza a kormány és az állami bürokrácia belső megosztottságát, erősíti a dezintegrációs tendenciákat, a centralizáció szükségképpen kiváltott ellencsapás, hiszen a csúcson gyakorta és természetesen bukkan fel a hierarchikus rend és fegyelem helyreállításának szükséglete. A kormányt és az állami bürokráciát megerősíteni szándékozó centralizáció azonban a dezintegrációs tendenciákat, valamint a gazdasági folyamatok meglévő feszültségeit „bővítetten termeli újra”. Ezért a centralizáció újabb centralizációt szül, sőt az ebből származó feszültségek — majd az ezeket szükségképpen követő ellencsapások — is mind erősebbé válnak. Ezáltal a gazdaságirányítás viselkedése egyre ingadozóbbá, hektikusabbá válik. Másrészt nem épül le, sőt bizonyos szempontból erősödik a gazdaságirányítás egyedi, informális jellege (beleértve a nagy kereskedelmi bankok alkukapcsolatait is) (Szalai 1992).

Erőteljes dinamikát vihet a centralizációs spirál működésébe a kormányzópártok attól való félelme, hogy a politikai hatalmat a következő választásokon elveszítik. Ez további nyomatókos ösztönzést jelent minél több gazdasági hatalmi pozíció megszerzésére és konzerválására. A régi nomenklatúrára alkalmazott szlogen megismételhető: komoly törekvések mutatkoznak nemcsak az új klientúra hatókörének bővítésére, hanem arra is, hogy a politikai hatalom birtokosai politikai hatalmukat gazdasági hatalommá konvertálják.

Többek véleménye szerint az erős centralizációs törekvések ellenére a valóban fontos társadalmi és gazdasági folyamatok már az új uralkodó renden és az állami bürokráción kívül és közvetítése nélkül zajlanak. Sok igazság van ebben az érvelésben, de a történelmi tapasztalatok éppen a centralizációs törekvések hátulütőjére hívják fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy bár az államszocializmus kései szakaszában a párt- és állami bürokrácia egyre kevésbé tudta az akaratát pozitíve érvényesíteni, az erre való fokozott igyekezetével (mint a gyengeség szülte „neurotikus” válaszreakcióval) sok mindent meg tudott akadályozni, így zavart tudott előidézni a spontán társadalmi és gazdasági folyamatokban.

A hatalom bizonytalanságérzetének bázisán szükségképpen kelnek életre *bűnbakkeresési folyamatok*. Az ezekhez kapcsolódó Zétényi–Takács-féle törvénytervezetnek, majd utódtervezeteinek azonban csak az egyik célja a társadalmi indulatok meghatározott társadalmi szereplőkre irányítása és a figyelemelterelés. A másik — nem mindig tudatos — funkciója az új uralkodó rend önigazolási igénye. (Saját bűneinket, mulasztásainkat másokban felfedezni — a lélektan szerint ez váltja ki bennünk a legnagyobb ellenszenvet, gyűlöletet. „Nem vagyunk bűnös nemzet! Meg fogunk tisztulni a bűnösöktől!” — ez azt jelenti: nem vagyok bűnös, meg fogok tisztulni a bűneimtől. Egyáltalán nem véletlen, hogy a törvénytervezet kapcsán azok a képviselők és parlamenten kívüli személyiségek fejtik ki a legjózanabb, legmérsékeltőbb véleményt és lépnek fel leghatározottabban a visszamenőleges igazságszolgáltatás ellen, akik a legtöbbet szenvedtek az 1956-os forradalom után és a Kádár-rendszerben, tehát tiszta a lelkiismeretük.)

A hatalom előremenekülési kísérlete nem éri el célját, a társadalmi bizalom helyreállítását, sőt még inkább alássa azt. Ezért válik különösen fontossá 1991 második felétől annak erőteljes hangsúlyozása a kormányzat részéről, hogy a térségben mi vagyunk az egyetlen békés sziget. Ugyancsak ezzel magyarázható a közismert *gazdasági sikerpropaganda* is, melynek lényege: 1991-gyel túljutottunk a nehezén, az infláció növekedése lassul, 1992-re már jöhet a fellendülés. (Ehhez kapcsolódóan a gazdasági helyzet is és a kilátások értékelése pártpolitikai csatározások tárgyává válik.) Ugyanez a propaganda folytatódik 1992-ben, az 1993-as tervek kidolgozásakor. Értelmi szerzője az igen jó empátiikus képességekkel rendelkező Kupa Mihály, aki a stratégiát arra a közismert törvényszerűsége alapozza, hogy például az infláció igen nagy részben szociálpszichológiai folyamat — leginkább az inflációs várakozások

gerjesztik, ezen várakozások hűtése viszont mérsékelheti.¹⁵ Az 1991 második felétől keltett várakozások csak részben teljesülnek — bár az infláció növekedési üteme lassul, az ipar válsága elmélyül és a munkanélküliség igen nagy mértékűvé válik.

A hatalom előremenekülési kísérleteihez kapcsolódó folyamatokat a gyenge döntési jogosítványokkal felruházott köztársasági elnök formális értelemben főként csak lassítani tudja. Személyes karizmán alapuló tekintélye azonban valamelyest mégiscsak korlátozza a hatalom nyílt előrenyomulását, és ez az alapvető oka a miniszterelnökkel kialakuló éles konfliktusainak. Nála erősebb hatalmi pozícióval és ellenerővel rendelkezik az Alkotmánybíróság.

*

Az eddig vázolt hatalmi szerkezet tehát rendkívül képlékeny, belső folyamatai fölöttébb ingataggá teszik, egyelőre nem írható le olyan homogén kategóriákkal, mint osztály vagy rend. Összességében elmondható, hogy a hatalom szerkezetén belül az új uralkodó rend helyzete meginog, az új technokrácia pedig bomlásnak indul: a „csapat” kihátrál az állami szférából, ugyanakkor az üzleti életben új gazdasági-hatalmi centrumok csíráit hozza létre. Az új technokrácia másod-harmadvonala részben egy új hatalmi csoportosulás, az új klientúra részévé válik oly módon, hogy a jórészt vidéki értelmiségiekből verbuválódó, a fennálló hatalom által kiválasztott és annak elkötelezett új hatalmi csoportok kompromisszumot kötnek vele. Másfelől azonban e két csoport részben az eltérő gyökerekből, részben a hatalomért folytatott „természetes” versenyből eredően állandó harcban áll egymással, ezért az új klientúra belső viszonyait is az állandó küzdelem, az erőviszonyok gyakori változása, a kiszámíthatatlanság jellemzi. A nagyvállalati vezetők hatalmi pozíciója gyengül, de fennmarad.

Az új klientúra viszonyát az új uralkodó renchez nem jellemzi feltétlen hűség. Az új uralkodó rend megrendülését érzékelve háromfajta — egymással gyakorta kombinált — magatartás tapasztalható: az egyik a menekülés, a másik a politikai előnyök gazdasági hatalommá konvertálásának gyorsítása, a harmadik a politikai hűtlenkedés, a több vas tűzbentartása — csendes közeledés az ellenzéki erőkhöz és pártokhoz.

4. ÚJ SZEREPLŐK

Amint az várható volt, 1991-től felerősödik a tulajdonos-polgárság önszerveződési folyamata — már korábban számos érdekvédelmi szervezettel rendelkeztek és megkezdik kísérleteiket a politikai szféra meghódítására. 1991 augusztusában jelenik meg Kocsis András és Széles Gábor már idézett, nagy visszhangot keltő cikke, mely szerint „a hazai tőkének nincs valódi politikai pártja, nincs jelen szervezett erőként a magyar parlamentben... Kiegyezésre van szükség! Nem elsősorban a

pártok kiegyezésére, hanem az új hatalmi elit és a nemzeti tőke egymásratalálására” (Kocsis–Széles 1991).

Vagyis a hazai vállalkozói réteg nemcsak hogy részt kér a gazdasági és politikai hatalomból, de a „politikai elit” egészét a saját szolgálatába akarja állítani. És nemcsak azért, mert még gyenge, ezzel szemben a „politikai elit” kezében még túl sok gazdasági hatalom összpontosul, hanem azért, mert mindenütt a világon ez a természete, csak fejlettebb demokráciákban, ahol a munkavállalók is meg tudják magukat szervezni, léteznek az e törekvéseket korlátozó erők.

Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a hazai vállalkozói réteg törekvései 1991–1992-ben sikeresek — mindazonáltal már legalábbis átlépi a hatalmi szerkezet határvonalát. És ennek azért van különös jelentősége, mert a nagyvállalati vezetőkön kívül más társadalmi csoportok csak igen kevésbé képesek az önszerveződésre, a „politikai elit” befolyására.

Amint arról szó volt, a privatizáció lassítása a politikai hatalom és az állami bürokrácia részéről a hatalmi riválist jelentő tulajdonos-polgárság kialakulásának korlátozását jelenti. Ugyanakkor számos jel szerint a lassú privatizáció azoknak a vállalkozói csoportoknak is érdeke, amelyek még nem gyűjtöttek össze elég tőkét nagyobb állami vállalatok megvásárlásához, és amelyek majd minden parlamenti párt holdudvarában megtalálhatóak. A kormányzó pártok, az állami bürokrácia és a vállalkozói „osztály” konfliktusának és versenyének valószínű feloldása lehet egy a mindenkori politikai hatalomnak elkötelezett és az állami bürokráciával jó viszonyban lévő kliensburzsoázia létrejötte, létrehozása, mely — mint említettem — már kialakulóban van. Ez a kliensburzsoázia pedig számos jel szerint a Kádár-rendszer lobbyszó nagyvállalati vezetőihez hasonlít, akik az 1968-as reform óta azon igyekeztek, hogy a piac és a liberalizáció számukra kedvező elemeit „kimazsolázzák”, hátrányait pedig az államra hárítsák.¹⁶

1992 őszétől látszólag változás következik be a kormány meghatározó köreinek privatizációs politikájában. Olyan, már említett új konstrukciók — hiteljegy, hitellelél, lízing, részletfizetés — bevezetését hirdetik meg, melynek deklarált célja széles hazai tulajdonosi réteg kialakulása. Számos elemző szerint azonban (például Kocsis 1982; Voszka 1993) a javasolt technikák nem tekinthetők a szó valódi értelmében vett privatizációnak, főleg gyorsnak nem, hiszen mindegyik esetben az Állami Vagyonügynökség marad mintegy 5–10 évig a vagyon tulajdonosa — miközben rendületlenül folyik, és várhatóan tovább fog folytatódni az állami vagyon elértéktelenedése. A tervezett kezdeményeket nem a bankszféra, hanem az állami bürokrácia nyújtja, ami növelheti az állami bürokrácia valamint a mögötte álló kormányzópártok hatalmi súlyát és szélesítheti klienseinek körét — a valódi cél éppen ez.

Nem kizárt, hogy az új privatizációs konstrukciók bevezetésének szorgalmazása, a kliensek körének bővítésére szánt kísérlet a társadalmi bázis keresésének erősödő általános igénye mellett a kormánypártok és az állami bürokrácia ijedt válaszreakciója egy új tendenciára — több jel

szerint 1992 második felétől a hazai vállalkozói réteg (*miután* reprezentáns képviselői igen kedvező privatizációs ügyleteket bonyolítottak le az Állami Vagyongyűnökséggel [Voszka 1992b]) önálló erőként is megkíván jelenni a politika színpadán.

Palotás János nagyvállalkozó, országgyűlési képviselő, az ország egyik legnépszerűbb embere, már 1992 elején megvált az MDF-frakciótól; indoklása szerint a kormányzat elmarasztalható, mert nem folytat szelektív, az egyéni vállalkozásokat külön kedvezményekkel támogató gazdaságpolitikát. Ez a gesztus egyrészt kifejezi a nagyvállalkozói réteg elégedetlenségét a politikai hatalommal, ugyanakkor a politikai hatalomért folytatott harc erősödésének kifejeződése, a „vállalkozói osztály” komoly pártosodásának kezdete: Palotás nem sokkal később önálló párt megszervezésébe kezd. Augusztusban pedig azt kezdeményezi, hogy a munkaadók érdekvédelmi szervezetei egységesen — esetleg egyesülve — lépjenek fel a kormánnyal szemben.

Szintén augusztusban Széles Gábor a következőket nyilatkozta: „Az általam társaszerzőként jegyzett, tavaly augusztusban napvilágot látott frás tartalmilag már nem állja meg teljes mértékben a helyét. A kiegyezés fogalma, szükségszerűsége még időszerű, de mások a politikai erőviszonyok, a frontvonalak... Új erőket látok felbukkanni a politikai szférában. Tudomásom szerint több személyiség körül szerveződik vállalkozói, gazdasági vezetői körökre támaszkodó politikai mozgalom. A menedzser és vállalkozói réteg egyre növekvő hányada gondolja azt, hogy maga szervezi meg politikai érdekképviseletét, s ez az ő oldalukon lohasztja a kiegyezésre való hajlamot... A gazdasági élet szereplőinek politikai szerveződésével párhuzamosan nem is egy parlamenti pártban akut válságot figyelhetünk meg. Új centrumok alakulhatnak ki, s az MDF-nek fel kell erre készülnie” (Krecz 1992).

Palotás János rögtön elhatárolja magát Csurka István téziseitől, Széles Gábor néhány hónap múlva követi.

Széles Gábor, mint a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke, decemberben a szervezet soros konferenciáján úgy nyilatkozik, hogy a gyáriparosok képesek lennének 50–60 milliárd forint vagyon feljavítására olyan menedzserek delegálásával, akik a magánszektorban tevékenykednek. „Régóta gondolkodunk azon, hogyan tudnánk bekapcsolódni a hazai privatizációba. Egyrészt azért, mert látjuk, hogy a magángazdaságban dolgozó menedzsereknek ilyen recessziós környezetben jócskán van szabad kapacitásuk. Azaz, feladatot kell számukra találni. Ugyanakkor ezzel meg lehetne nyitni azokat a csatornákat, amelyekben a magángazdaságból visszaáramlik azon menedzserek egy része, akik a 80-as években az állami szektorból repültek ki a magánszférába. Lehet, hogy nem nagyobb fizetést kell (nekik — Sz. E.) ígérni, hanem vagyontömeget” (Emőd 1992).

A Szélesék által 1991-ben javasolt kiegyezés tehát az állami szférából átvett piacképes menedzserekkel — közöttük volt nagyvállalati közép-kaderekkel — látszik kibontakozni: Széles most idézett javaslatának célja egyrészt olyan privatizációs kapuk megnyitása, amely a már kiala-

kult vállalkozói csoportokat és öröklött menedzsereket kedvezményezi, másrészt — legalábbis részleges — befolyást teremt számunkra az állami vagyron működtetése felett is.

5. HATALOM – ELLENZÉK – TÁRSADALOM

1991–1992-ben már határozottan megmutatkoznak a számos ponton még érvényben lévő MDF–SZDSZ-paktum következményei — bár a parlamenti ellenzék általában véve radikalizálódik, gyakorlatilag nem képes korlátot szabni a kormánykoalíció törekvéseinek, a parlament szavazógépezetként működik. A döntően ellenzéki kézben lévő önkormányzatok anyagi források híján továbbra is tehetetlenek. Az általános tehetetlenség érzékelése és társadalmi visszajelzése az egyik oka az ellenzéki pártok 1991-ben és 1992 első felében támadt belső feszültségeinek, ezen belül az SZDSZ válságának. Ebből a helyzetből csak a potenciális társadalmi bázis mozgósításával lehetne kitörni, de a politikai gettóból kitörni akaró MSZP kivételével a liberális ellenzéki pártok tartózkodnak ettől. (A társadalmi kapcsolatait tudatosan építő — és a szociális demagógiától sem visszariadó, szinte minden társadalmi rétegnek elígérkező — MSZP ereje, népszerűsége folyamatosan nő.)

A pártok belső feszültségeinek másik oka, hogy — keletkezésük körülményeivel összefüggésben (Szalai 1991) — nem a társadalom tényleges tagoltságára épültek rá, ezért azok a helyzetek, amelyekben a társadalom különböző csoportjait eltérően érintő döntéseket kell hozni, és a részben ezek nyomán jelentkező társadalmi konfliktusok szükségképpen megosztják vezetésüket és tagságukat. Az ellenzéki pártok (bár sok esetben együtt szavaznak) nem lépnek nyílt szövetségre egymással, a kezdetekhez hasonlóan továbbra is saját identitásukat keresik, sőt az előbb elmondottakkal összefüggésben identitási problémáik felerősödnek. Az ellenzék tehetetlenségét érzékelő Fidesz 1991 márciusában hatpárti parlamenten kívüli tárgyalássorozatot javasol, ez azonban már az induláskor elakad, amit a másik két ellenzéki párt azzal indokol, hogy döntési jogosítványok híján nem kíván részt vállalni a kormányzati felelősségben. Csurka 1992. augusztusi fellépését követően, a szélső-jobboldali fenyegetettség hatására az ellenzéki pártokon belül erősödik a törekvés a belső ellentétek feloldására, valamint a kiegyensúlyozott centрупárt imázsának megteremtésére. A viharok után különösen „látványos” az SZDSZ-en belül meginduló konszolidációs folyamat a novemberi küldöttgyűlés után, melynek döntései elcsitítják, vagy legalábbis befagyasztják a belső hatalmi harcokat. Ezúttal az MSZP javasol hatpárti tárgyalásokat, ennek feltételei azonban a kormánykoalíció pártjai és az ellenzéki pártok között tátongóvá vált szakadék miatt immár végképp hiányoznak. Elsősorban egyes szocialista politikusok (főként Vitányi Iván) javasolják az ellenzéki pártok közötti szorosabb együttműködést is, ez azonban formálisan nem jön létre, döntően a Fidesz ellenállása miatt, amely nem tartja szükségesnek „antifasiszta

koalíció” létrehozását. Az ellenzéki pártok együttműködését nehezíti, hogy gyakorlatilag megkezdik választási kampányukat, és a két, közös győzelmükben reménykedő liberális párt — egymást kivéve — egyelőre nem kívánja magát semmilyen irányba elkötelezni.

A munkavállalók önszerveződési kísérletei gyengék, a szakszervezeti mozgalmat egészen 1992 őszéig érdekellentétek zifálják szét. Ezek részben a különböző szakszervezetek vezetésének ellentétei, melyek körül az államszocialista szakszervezetek utódának, az MSZOSZ-nak és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligájának (LIGA) konfliktusa paradigmátikus. Az állam-vállalatvezetés-munkavállalók hármasságában a szereplők egymáshoz való viszonya a Kádár-korszakban is ellentmondásos és változékony volt — kettő mindig szövetséget alkotott a harmadik ellen, de a kombináció állandóan változott —, és ez a képlékenység és kiszámíthatatlanság a politikai rendszerváltás után is fennmaradt. Elsősorban annak köszönhetően, hogy — a privatizáció lassúságával és a „valós” tulajdonosok csekély számával összefüggésben — továbbra is tisztázatlan, bizonytalan körvonalú az állami bürokrácia és a vállalatvezetés pozíciója, gazdasági szerepe. Nos, ebben a labilis képletben az MSZOSZ (hagyományainak megfelelően) elsősorban az állam-munkavállalók ellentétpárra építkezik, és a nagy „makroalkukat” szorgalmazza. Ezzel szemben a Liga a vállalatvezetés-munkavállalók helyi érdekkonfliktusainak kezelésében kíván közreműködni. A szakszervezeti mozgalmon belüli érdekellentéteket felerősíti a parlament azon 1991. nyári határozata, amely kötelezi az MSZOSZ-t: számoljon el vagyonával és egy hónapon belül igazoltassa vissza tagságát (a MSZOSZ-tagoknak nyilatkozniuk kell, hozzájárulnak-e ahhoz, hogy a szakszervezeti tagdíjat fizetésükből továbbra is levonják). A határozat kezdeményezője a kormánykoalíció, de ebben a kérdésben az SZDSZ és a Fidesz is a hatalmon lévő pártokkal szavaz. A visszaigazoltatás eredménye: több mint 1 millió munkavállaló. Kieleleződnek a szakszervezeti konfliktusok, a vagyonmegosztási ügyek kapcsán is. (Felmerül a gyanú, hogy az MSZOSZ az elvileg a szakszervezetek közös tulajdonát képező vagyont különböző gazdasági társaságokba menekíti.) A szakszervezetek közötti éleződő konfliktusokban nagy szerepet játszik a kormányzatnak az a törekvése is, hogy a szakszervezeti mozgalmat megossza (Bossányi 1992; Bruszt 1993). Így születhet meg az új Munka Törvénykönyv, mely megerősíti a menedzserek pozícióit a munkavállalói érdekképviseletekkel szemben (Bruszt 1993).

Az önszerveződési kísérletek gyengeségének mélyebb oka, hogy a társadalmi struktúra átalakulóban van, és nagyjából ezekben az években dől el, hogy kik tudnak felemelkedni vagy megkapaszkodni, és kik lesznek a valószínűleg tartósan lemaradók. A középosztály nagyobbik része leszakadóban van.¹⁷ Ez a helyzet „előhívja” a Kádár-korszak szocializációs örökségét és felerősíti az ehhez kapcsolódó reflexeket: az atomizált érdekvényesítésre, a mindenkori felettesek iránti lojalitásra való hajlamot. Vagyis a verseny és a felfelé igazodás együttese és nem a közös fellépéshez vezető szolidaritás elemei erősödnek. Ez határozza

meg a nagypolitikához való viszonyt. Az előpolgár inkább elbújik a politikai hatalom elől, mintsem arra törekedne, hogy demokratikusan ellenőrizze, befolyásolja azt (Schlett 1991).

1992 szeptemberében azonban — a kormányzat megosztó törekvései ellenére — megszületik a hat legnagyobb szakszervezet közötti megegyezés a szakszervezeti vagyon megosztásáról és a szakszervezeti választásokat illetően.

Az 1990. októberi taxisblokák megrázkódtatása után 1991-ben több személyiség és politikai szervezet jósol — várakozva vagy félve — forró őszt. Ez akkor elmarad. A társadalmi-szociális feszültségek azonban éleződnek és 1992 őszen–telén már számos területen felszínre kerülnek. Csak a legfontosabbakat említve: a bányászok és a vasutasok elégedetlenségi akciói, valamint a Létminimum Alatt Élők Társasága által szervezett 41 napos éhségstrájk, amelyben 183-an vesznek részt, tiltakozásul a kétkulcsos áfa bevezetése ellen, majd a LAÉT aláírásgyűjtő akciója az országgyűlés feloszlatásáért.

A szakszervezeteknek — nem függetlenül ezektől az akcióktól, valamint a kormány gyengeségétől és a szakszervezetek erősödő egységétől — az év végén sikerül kedvező kompromisszumot kiharcolni az Érdekegyeztető Tanácsban.¹⁸

Az erősödő társadalmi feszültségek ellenére Csurka István és társai nem tudnak széles társadalmi rétegeket meghódítani eszméik számára. Míg az augusztusi Csurka-tanulmányban megszólított keresztény-nemzeti középosztály rendkívül szűk, addig a decemberi tanulmány címmzettjei, a leszakadóban lévő középrétegek (legalábbis egyelőre) jórészt immunisak. A társadalom többsége pragmatikus — és ebben ezúttal a Kádár-rendszer örökségének pozitív elemei jelennek meg: a józanság, a szélsőséges politikai eszmék és személyiségek elutasítása, a gyakorlati érzék. A megrázkódtatások ellenére ezek miatt a tulajdonságok miatt tud a magyar gazdaság talpon maradni. Ez az egyik oka annak, hogy Göncz Árpád a legnépszerűbb politikus.

A második ok a köztársasági elnök szerepéből és személyiségéből adódik. Integratív funkciókat kell ellátnia — és integráló személyiség. Minden megnyilvánulásában társadalmi szolidaritásra, az elesettek megsegítésére szólít fel, így népszerűsége azt jelzi, hogy az együttérzésre, közösségvállalásra való késztetés — ha rejtetten is — mégiscsak jelen van a magyar társadalomban.

Ezt mutatja a Demokratikus Charta megszületése és jelentős társadalmi kisugárzása is. A Chartát 1991 szeptemberében liberális és baloldali értelmiségiek bocsátják ki — a háttérben az SZDSZ és az MSZP egymáshoz közeledni kész erőivel. A dokumentum 17 pontban határozza meg a demokrácia kritériumait („demokrácia akkor lesz, ha...”). Mára több mint harmincezren csatlakoztak aláírásukkal a kezdeményezéshez, mely nem kíván párttá szerveződni. A Charta arra a felismerésre építkezik, hogy a többpártrendszer, a parlamenti demokrácia önmagában, a civil társadalom megszerveződése nélkül nem biztosít demokráciát.

A liberális és baloldali erők összefogásának ezen első jele komoly kihívás a fennálló hatalom számára — nem véletlen ezért, hogy a hatalom képviselői rendkívül hevesen nyilvánítják ki ellenérzéseiket. Nem beszélve az amiatti ellenszenvről, hogy a Chartában rögzített demokratikus alapelvek kinyilvánítását saját kritikájukként értékelik — és okkal.¹⁹

Mivel a Charta részben két ellenzéki párt együttműködésre kész erőinek fóruma, részben civil társadalmi kezdeményezés, keletkezése pillanatától magában rejtja a belső konfliktusok lehetőségét, melyek az ügyvivői testületben jelennek meg (a Chartának nincs szervezete, tagsága). Ezek a konfliktusok 1992 nyarán már a nyilvánosság előtt, a sajtóban is felszínre kerülnek. (Közvetlen kiváltó okok az SZDSZ és az MSZP „elhidegülése”, amit az idéz elő, hogy az MSZP erősödése, népszerűségének növekedése az SZDSZ vezető erőit — amelyek még nem jutottak túl belső válságukon — féltékenységgel tölti el. Ezt a féltékenységet azzal a valóságos ténnyel racionalizálhatják, hogy az MSZP térnyerésében a szociális demogógiának is szerepe van.)

A szélsőjobboldali fenyegetettség hatására a Charta szóvivői testülete „összerántja” magát, és szeptember 24-én nagyszabású tömegdemonstrációt szervez a demokrácia védelmében, amelyen a leghitelesebb becslések szerint 80 ezren vesznek részt. Az új szóvivői testület megválasztása kapcsán azonban 1992 végén, 1993 elején a szervezet identitási problémái újra felszínre kerülnek és a fenyegető belpolitikai események közvetlen hatására²⁰ a pártok immár nyílt térhódításában oldódnak fel (Bozóki 1993).

1993 januárjában az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősíti a LAÉT kezdeményezte követelést, melynek támogatására időközben 170 ezer aláírás gyűlt össze. Ezzel azonban a társadalmi feszültségek eszkalációjának megállítása korántsem biztosított. Bármilyen irányban is alakul a jövőben a hatalom szerkezete, továbbra is megválaszolatlan és folyamatos kihívást jelent a hatalom képviselői — és a társadalom — számára az az alapkérdés, hogy vajon az adott és várható külső és belső gazdasági feltételek mellett megoldható-e egyszerre, egy időben három feladata: a vállalkozói középrétegek megszületésének, megerősödésének ösztönzése, a középosztály körében megindult leszakadási folyamat megállítása és a szegények alapvető létfeltételeinek biztosítása.

JEGYZETEK

Az elemzés a hatalmi szerkezet számos résztvevőjével készült mélyinterjúra, sajtóelemzésre és szakirodalom feldolgozására épül.

¹ A Kádár-rendszer hatalmi szerkezetének felbomlását részletesen elemzem két korábbi dolgozatomban (Szalai 1991; 1992). A 2–4. jegyzetben definiált alapfogalmak és folyamatok plasztikusabb leírása ezen írásokban található.

- ² A nyolcvanas évek elejétől — az egyre érzékelhetőbb társadalmi-gazdasági válság által is katalizált generációs változások révén — új társadalmi szereplők lépnek színre, illetve kerülnek formális, de inkább még csak informális hatalmi pozícióba. Az első csoport az *új technokrácia*, a párt- és állami bürokráción belül felnövő új, a korábbiaktól részben eltérő szocializációjú és jóval képzetesebb nemzedék, mely a nyolcvanas évekre a párt- és állami bürokrácia középső szintjeit foglalja el. Részben hivatalos, részben technokrata-pragmatikus értékrend jellemzi, szocializációs örökségként az erő és az informális különalkuk világa iránti vonzódással. A második csoport az *új reformer értelmiség*, melynek műveiben félig burkoltan, félig nyíltan megfogalmazódik az az állítás, hogy a kívánatos társadalmi-gazdasági reformokat nem lehet politikai reformok nélkül végrehajtani. Ez a csoport a nyolcvanas évek elejétől közepéig már nagy szakmai tekintélyt szerez. A harmadik csoport a *demokratikus ellenzék*, mely a nyolcvanas évek elejére alakítja ki identitását. Ennek lényege: a létező intézményeken *kívülről* gyakorolt nyomással lehetséges a fennálló rendszer merevségét jelentősen oldó politikai és gazdasági reformok kikényszerítése. Az új technokrácia és az értelmiség két csoportja közötti látens szövetségnek az az alapja, hogy az új technokrácia az új reformer értelmiségben és a demokratikus ellenzékben saját ideológusait véli felfedezni. Ez azért fontos az új technokrácia számára, mert a nyolcvanas évek közepétől korábban nem tapasztalt erejű teleologus igényekkel lép fel, csúcs hatalmi pozíciókra tör.
- ³ A Kádár-rendszer uralkodó rendje a politikai hatalom csúcsán lévő Politikai Bizottság, és az ezt közvetlenül kiszolgáló pártbürokrácia. A rend fogalmát weberi értelemben használom.
- ⁴ A hatalmon lévő rendet a párt és állami bürokrácia politikusai és technokratái, a nagyvállalati menedzserréteg, valamint az ezen csoportok érdekeit megfogalmazó értelmiségiek alkotják.
- ⁵ Tamás Gáspár Miklós nevezi így a pártok szerveződési módját és belső működését.
- ⁶ E hatalmi csoportosulásra Voszka Éva hívta fel a figyelmet (Voszka 1990).
- ⁷ Többek között Kolosi Tamás és Szelényi Iván álláspontja.
- ⁸ E gondolatmenet Konrád György–Szelényi Iván értelemiség-definícióján alapszik: „Nem a tudás avat valakit értelmiségivé, hanem az, hogy státusa betöltéséhez nincsen más jogcíme, csak a tudása” (Konrád–Szelényi 1989:49). Éppen e definíció alapján tartom következetlennak Szelényi előbb hivatkozott állítását.
- ⁹ Az indok az, hogy Surányi György aláírja a főként baloldali és liberális értelmiségiek által szerkesztett és jegyzett, a demokratikus jogállamiság alapelveit rögzítő Demokratikus Chartát (erről később bővebben lesz szó), melyet a hatalmon lévő pártok vezető erői és a kormányzat önmaguk kritikájaként értékelnek és utasítanak el.
- ¹⁰ Kupa Mihály a spontán privatizáció további kiszélesítésének, az Állami Vagyonügynökség vezetése a privatizációs folyamat állami kontrollja erősítésének híve (Szalai 1992).
- ¹¹ Antall: „...az MDF igazi ereje középen van”. *Magyar Hírlap*, 1992. november 16.
- ¹² Jól jellemzi e törekvéseket Várhegyi Éva (1992).
- ¹³ Részletesen elemzi ennek problematikus vonásait Voszka Éva (1993).
- ¹⁴ Ez jelenik meg többek között az Állami Tulajdonosi Részvénytársaság létrehozásában: a kormány meghatározza azoknak a vállalatoknak és pénzintézeteknek a körét, amelyek kizárólagos vagy többségi állami tulajdonban maradnak. Az intézkedés célja a privatizáció lassítása mellett az, hogy a kormány és az állami bürokrácia a gazdálkodó egységeken keresztül befolyást gyakorolhasson a gazdaság egészére az e szférában kialakított meg egyezésses árak, bérek, vámok és az e körből származó tőkeerő révén.
- ¹⁵ E „gazdaságpszichológiai” manővert elemzi Vértes (1992).

- ¹⁶ Az IPOSZ elnöke szerint például: „...a magyar gazdaság szereplőinek súlya egészen eltérő. Elvárható, hogy egy ilyen egészen különleges, átmeneti helyzetben az adórendszer ne szektorsemleges legyen, hanem a gazdaság egyes területeit fejlessze, a kívánatos irányba terelje a gazdálkodó alanyokat” (*Népszabadság*, 1991. augusztus 15.).
- ¹⁷ Erről lásd elsősorban Kolosi Tamás kutatásait.
- ¹⁸ Nő a minimálbér, a családi pótlék és a nyugdíj, nullkulcsosak lesznek a gyógyszerek és a háztartási villamosenergia. A két-, pontosabban a háromkulcsos áfán belül a nyolc százalékos kulcs hatra csökken.
- ¹⁹ Részletesen elemzi a Demokratikus Charta jellemzőit Bozóki András. A Charta kapcsán újrafogalmazza Konrád György és Szelényi Iván kérdését: megőrizheti-e egy kivételes történelmi szituációban megszerzett hatalmát a „politokrácia” értelmisége. Véleménye szerint nem: „A kritikai értelmiség Magyarországon mindaddig nem tudott sikereket felmutatni a hatalomorientált, üzemszerű, bürokratikus politizálásban. A Demokratikus Charta megalakulása azt mutatja, hogy a kritikai értelmiség visszatér 1989 előtti szerepéhez: »médiakrácia« a művelt közvélemény formálásában, s egyúttal »meritokrácia« az egyetemeken és a kutatóintézetekben. Az értelmiség a professzionális politikába tett kirándulás után visszatér a »mozgalmi« politika színtereire, de hangja nem lesz már meghatározó: belevész az új demokrácia társadalmi érdekarcainak zajába” (Bozóki 1992:23–24).
- ²⁰ Január 6-án Hankiss Elemér és Gombár Csaba lemond, a rádióban egyes dokumentumok szerint a politikai műsorok jelentős szűkítését és az ezeket készítőket elbocsátását, vagy legalábbis munka nélkül maradását tervezik. 8-án Raffai Ernő honvédelmi államtitkár a Hadtörténeli Múzeumban Szombathelyi Ferenc és Jány Gusztáv vezérezredek rehabilitálását javasolja. 9-én ülést tart az MDF népnemzeti köre, ahol Csurka és tábora erősödik.

HIVATKOZÁSOK

- Bossányi Katalin 1991. A vágy titokzatos tárgya. *Beszéled*, október 19, 17–19.
- 1992. Szociális partnerek — pórázon. *Mozgó Világ*, január, 51–61.
- Bozóki András 1991. Az MDF alakváltozásai. *Magyar Narancs*, 1991. december 18, 1–2.
- 1992. *Democrats against democracy? Civil Protest in Hungary Since 1990*. A paper prepared for the Annual Convention of British Sociological Association. Centembury, Kent, April, 6–9.
- 1993. *Az értelmiség hatyúdala (Értelmiség, rendszerváltás és a Demokratikus Charta Magyarországon)*. Kézirat
- Bruszt László 1993. Gondolatok a gazdasági kapcsolatok rendszeréről. *Társadalmi Szemle*, február, 35–45.
- Csurka István 1992a. Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, augusztus 20, 9–16.
- 1992b. Keserű hátország. *Magyar Fórum*, december 31, 8–9.
- Emőd Pál 1992. Széles: 50–60 milliárdot menedzselnénk. *Magyar Hírlap*, december 11, 11.
- Juhász Gábor 1983. Parlamenti képviselői másodállások. Ma nekem, holnap neked. *Heti Világgazdaság*, január 23, 72–74.
- Kocsis András–Széles Gábor 1991. Második kiegészítés. *Magyar Hírlap*, augusztus 3, 7.
- Kocsis Györgyi 1992. Irányváltás a privatizációban. *Heti Világgazdaság*, november 21. 7–9.
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Könyvkiadó.

- Kozma Judit 1992. A kiemelés még nem támogatás. Szalai Erzsébet szociológus a nagyvállalatokról. *Népszabadság*, július 29, 13.
- Krecz Tibor 1992. A második kiegyezés — másodsor. *Figyelő*, augusztus 27, 7.
- Lengyel László 1992. *Újfélen. 2000 Alapítvány és Századvég Kiadó*
- Mézes Flórián 1992. MDF-viták I. A párt kedvence. *Heti Világgazdaság*, december 5, 79–80; MDF-viták II. A legek ura. *Heti Világgazdaság*, december 12, 80.
- Móra Mária 1990. Az állami vállalatok (ál-)privatizációja. *Gazdaságtudató Intézet Tanulmányai*, december
- Schlett István 1991. A magyar csoda. *Népszabadság*, december 24, 17.
- Szalai Erzsébet 1991. A hatalom metamorfózisa? *Valóság*, június, 1–26— 1992. Perpetuum mobile? *Valóság*, április, 1–25.
- Szántó Anikó 1992. Államháztartás a dirigizmus jegyében. *Társadalmi Szemle*, január, 1–11.
- Vértes András 1992. A rózsaszín bumeráng. (Helyettesíthető-e a gazdaságpolitika gazdaság-pszichológiával?) *Társadalmi Szemle*, február, 1–12.
- Várhegyi Éva 1992. A stabilizációs gazdaságpolitika esélyei. *Társadalmi Szemle*, november, 37–47.
- Voszka Éva 1990. A katarzis nélküli átmenet elviselhetetlen könnyúsége. *Közgazdasági Szemle*, június, 687–701.
- 1992a. Az ellenkezője sem igaz: a központosítás és a decentralizáció színeváltozása. *Külgazdaság*, június, 1–14.
- 1992b. Kerülőutak, ösvények, zsákutcák. *Közgazdasági Szemle*, június, 513–524.
- 1993. Legmerészebb álmaink is megvalósíthatóak. *Magyar Hírlap*, január 15. (Pénz Plusz Piac melléklet), 1.